

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE
ÉS A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1967

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
Magyar Irodalomtörténeti Intézetek Könyvtára

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1967. LXXI. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Barta János
Király István
Klanciczay Tibor
Németh G. Béla
Somogyi Sándor
Sötér István
Szauder József
Tolnai Gábor
Varga József

SZERKESZTIK

Klanciczay Tibor
Németh G. Béla
 felelős szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

Komlövöszki Tibor
 titkár
V. Kovács Sándor
Rigó László
Tarnai Andor

Budapest XI., Ménesi út 11-13.

Biró Ferenc: A „természet” és a „filozófus” 257
Tarnai Andor: Batsányi Der Kampf-ja 265
 (Szauder József és Benda Kálmán hozzászólásával)
Kenyeres Zoltán: A „harmadik nemzedék” fogadtatása 275

Kisebb közlemények

Petrovich Ede: A középkori pécsi egyetem ismeretlen tanárai. 290. — *Tarnóc Márton*: Királyfia Kis Miklós alakja régi irodalmunkban. 296. — *Hegedüs Sándor*: Mikszáth Kálmán Nyíregyházán. 300. — *Kálmán László*: Balázs Béla Berlinben 1928–30 között kifejtett közirói tevékenysége. 303. — *Kovács József*: Illyés Gyula és az Új Előre. 305.

Vita

Péczy László: Vargyas könyve és újabb verstanirodalmunk vitás kérdései 309

Adattár

Maksay Ferenc: Petki János Cupido-verse 1610-ből. 321. — *Géfin Gyula*: Révai Miklós levelei Szily János püspökhöz. 324. — *Kostyal István*: Juhász István levele Weszprémi Istvánhoz. 327. — *Scheiber Sándor*: Három Arany-levél. 330. — *József Farkas*: Iwan Goll és Gábor Andor levele Barta Sándorhoz. 332.

Szemle

Merényi Oszkár: Berzsenyi Dániel (*Mezei Márta*) 335
 Kemény Zsigmond naplója (*Rigó László*) 339
 Ady Endre összes prózai művei 5. (*Kovalovszky Miklós*) 343
 Komlós Aladár: Gyulaitól a marxista kritikáig (*Rejtő István*) 346
 Hét évszázad magyar versei 1–3. (*Németh G. Béla*) 350

*

Napkelet felfedezése. — *Kristó Gyula*: Korai levéltári és elbeszélő forrásaink kapcsolatához. — Két reneszánszbibliográfia. — *Szent-Iványi Sándor*: A magyar vallás-szabadság. — Dokumentumok a magyar nevelés történetéből. — *Sötér István*: Álom a történelemtől. — *Kántor Lajos*: Száz éves harc „Az ember tragédiájá”-ért. — *Zircz Péter*: Gozdsu Elek pályakezdése. — *Engel Károly*: Gozdsu Elek levelezése. — *Péter László*: Juhász Gyula a forradalmakban. — *Éder Zoltán*: Babits a katedrán. — *Benedek Marcell*: Naplómát olvasom. — A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. 1842–1963. (*Kristó Gyula, Boronkai Iván, V. Kovács Sándor, Varjas Béla, Gyenis Vilmos, Baranyi Imre, Alexa Károly, Suhai Pál, Kispéter András, Láng József, Batári Gyula, Kókay György*) 353

Krónika

Történések vitaülései az irodalomtörténeti kézikönyv hat kötetéről (*Tarnai Andor, Rigó László, Varga Rózsa*) 366

BIRÓ FERENC

A „TERMÉSZET” ÉS A „FILOZÓFUS”

(A fiatal Bessenyei értelmezéséhez)

Az 1779 húsvétja körül megjelenő *A Holmi* esszéinek egyik terjedelmes csoportjában Bessenyeinek azokat az erőfeszítéseit követhetjük nyomon, amelyeket egy helyes, minden eszmei és erkölcsi igényét kielégítő s így nyugodtan követhető magatartás-ideál kialakításáért tesz. Mindenekelőtt a lázongás félreismerhetetlen nyugtalansága tűnik fel: megkísérli a leszámolást azzal az eszménnyel, amelyet — szinte a „bevett” erkölcs kényszerítő erejével — e kor legális lelkiismerete sugallt. Tudjuk, hogy a századközép táján kiadott művek egész tömege idézi fel a „keresztény Seneca” szellemét —, antik és neosztoikus szerzők fordításai, laikus és nem-laikus erkölcsstanok, apoftegma- és maximagyűjtemények terjesztik a boldog bölcs követésre egyedül méltó példáját. Saur Joséfa „léányzó” regulákat szabó buzgóságának vagy Orczy Lőrinc derűs, de indulatos életbölcességének forrása ugyanabból a sztoicizmussal átítatott világképből fakad: az emberi boldogságot igyekeznek függetleníteni a külvilágtól s azt elsősorban, mintegy alapfeltételként, az ember lelkét betöltő morális értékek birtoklásában találják meg. S ez a törekvés bensőséggé, tétéleket mellőzővé, sőt, a folytatásban világiassá is alakítja a vallásos tudatot, ugyanakkor azonban be is zárja az embert a maga, pillanatnyilag adott körébe, hiszen megtagadja mindannak értékét, ami nincs birtokunkban —, olyan harmóniát kínál, amelyben csak fegyelmezett léleknek van helye. A boldogságot az érzésektől, vágyaktól függetlenül, azokat óvatosan lebecsülő, illetve veszélyes vételnek tartó ember érheti el: a „bölcs”. — Ezekben az évtizedekben — Faludi távolodó alakja mellett — éppen Orczy Lőrinc volt az igazán köztiszteletben álló irodalmár, s ő horatiusi világiassággal és derűvel, de határozottan és jellegzetesen ugyanezt a szemléletet képviseli: apró, mezei örömöket kínál, amelyek igazi élvezéséhez alapfeltétel a kevéssel elégedés, a bizonytalanságba taszító vágyak kikapcsolása, a külvilág (főleg a város) bűnös és hívságos ingereit elhárító bölcs szilárd erkölcsisége.

Bessenyei ennek a világnak, „az egész nemesség életbölcességének”¹ egyik alapjához nyúl, amikor *Holmijában* — elég közvetlen kapcsolatban a század szenzualista irányú etikai törekvéseivel — a sztoicizmus néhány reprezentatív képviselője ellen intéz támadásokat. Fellépésében érezhető egyfajta óvatosság, a legismertebbeket nem is említi, mint például Boetium, aki Orczy kedvence s az egykorú könyvkiadás egyik „slágere” volt, vagy pedig csak mellékmondatban igyekszik lefokozni, mint Senecát. (Ezt írja róla: „Egy hatalmas poéta többet teszen, mint száz ezer Seneca.” *Mély okoskodás s írás* XLVI. 373.) *M. Aurelius* (XXXV. 304–307.) és *Epictetes* (XXXVI. 307–310.) nézeteivel azonban szabadon és elég gorombán polemizál. Ezekben az írásokban csak pozitív értelemben szerepel az a többjelentésű, de itt minden összefüggésében az ember létének testi, materialisztikus alapozottságára utaló fogalom, amely Bessenyei gondolatvilágának egyik főszereplője, s amelynek szava a legerősebb szó a sztoikus fogantatású ideállal szemben: a Természet. A felfogás, amelynek szellemében

¹ Vö. A magyar irodalom története II. Bp. 1965. Az udvari és nemesi rokokó kultúra c. fejezet. (505–514.)

Marcus Aurelius azt „tanította, hogy a Lélek danoljon, mikor körülletette a testet tépik” szorint teljesen elfogadhatatlan, nagyon erőltetett tan, hiszen — igen szemléletes példája van rá — „mihint egyet lépsz fére a Természet szokot úttýából magadtól, mindjárt nevettségé lé-szel, akarmint erőlködj.” Hasonló az itélete Epiktétoszról, aki „azt javasolta, hogy ha boldog akarsz lenni, mindig olyan dolgokba határozad nyugalmadat, . . . mellyek tsak egyedül tölled fügjenek, hatalmad alatt legyenek. . .” — ami lehetetlenség: „. . . Némellyek ezek közül a régi Világ tudók közzül erővel meg akarták az emberi Természetet érzékenségeitől fosztani. . .” — Jellegzeteseknek érezzük ezeket a megnyilatkozásokat: az a jól ismert Bessenyei szól itt, aki tudja, hogy „nagyon is alkalmatlan a földön, föld nélkül élni” (XVII. 125.); a „Kedves édes idők, szép tavaszi napok Szerelmek, játékok, vidám multságok” korai tüntének panaszkodó énekes (A *Holmit* záró, *Az ifjúság hanyatlása* c. költemény), aki itáliai útjának egyik állomására (Veneri XIII. 92—95.) visszaemlékezve azt vallja, hogy a „néma Természetnek tsupa tekintetétől meg szerelmesedve” még a fákat is ölelni támadt kedve a sejtelmes végýakat éb-resztő, leírásában fragonard-i színeket mutató táj láttán. Nagyon távol esik innen Orczy óvatos, bezárkózó, „mezei” rokokó világa —, az ottani morálhoz képest szinte eszeveszetten vad, mondhatni „erkölcstelen” ünneplést csap az érzéseknek.² A boldogság új, a hagyományos bölcsesség gátjait átszakító igénye lázít itt: ez tagadhatja meg vele a „Jelki ember” ideált, amely — kinek inkább, mint neki? — „nevetség”-nek tetszik.

Bessenyei erkölcsi világának e lázongás azonban csak egyik (bár szerintünk alapvető) jellemvonása: az „édes Természet” rajongó tisztelőjének jellegzetes megnyilatkozásaival párhuzamosan ugyanis hasonló erővel egy másik tendencia is érvényesül A *Holmi* töprengő esszéiben. Ez pedig a Természethez, az érzésekhez való viszonynak egy, az iméntivel éppen ellentétes irányba mutató változata. Beleszűrődik ez már abba a vitába, amelyet az „*Anglus Jung*”-gal, az *Éjtszakák* Európa-szerte ismert és kedvelt szerzőjével folytat —, jóllehet a szóban forgó kérdés a lényegét illetően ugyanaz, mint Epiktétosz vagy Marcus Aurelius esetében volt. Lefordítja a 19. „Éjtszakát”, amelyet ő a „jó erköltsről” szoló elmélkedésnek nevez (XLIII. 341—365.), s amelyben Young a sztoikusok elveivel oly sok rokonvonást őrző „bölcs” arcképét rajzolja meg. „A bölts férfi gyönyörűségeit és boldogságát önnön erköltsébe határozza leginkább s így, mivel nagy erköltséit mindenkor magába viseli, azokon építet boldogságát is magán látatik viselni” — így hangzik értelmező kommentárjának az angol szerző eszméit összefoglaló mondata. A fordítás szövege közé iktatott, polemikus versében is felbukkan a természet jogait védő sztereotip gondolat („Nem kell természetünk fojtani egészen”) —, a következő, kommentáló és vitatkozó részben (XLIV. 365—370.) írja le azonban azt a „nagy és ellene áthatatlan ellen vetést”, amelyre Young válasza Bessenyei számára egyáltalán nem megnyugtató, de amelyben már más is van, mint a lehetetlen, erőltetett lelki-ember koncepció szimpla tagadása. Az ellenvetés így szól: „Nem vagyunk é mindnyájan a Természetnek rabságában?”

S itt érezhetjük meg a Bessenyei-féle természetfogalom kétségkívül egyidejű (igazolja az együttes megjelenés is), de másik értelmezéséhez az átvezetést: míg az imént idézett vitákban a természet hatalmas, nem lekezelhető, de mindamellott rokonszenves, „édes” erő volt, addig itt ebből csak hatalmassága marad meg —, az irányába tanúsított érzelem színezetébe pedig belecsúszik valami idegeskedő, disszonáns momentum. A másutt örömek forrásaként, emberi normalitás mércéjeként tisztelt fogalom emitt fogva tartja az embert, hatalma kényszer,

² A magyar nemzetnek szokásairól . . . (Magyar Irodalmi Ritkaságok, 62.) című s a „becsületes censura” által betiltott tanulmányához írott Tudósítás-ában pl. a természet igenlése a szó szoros értelmében is egyet jelent egyfajta, a hagyományos erkölccsel indulatosan szembe-szegülő „erkölcstelenség” elfogadásával. Így ír: „. . . Mennyit papolnak, parancsolnak az ellen, hogy ne kívánd a másét, ne egyél, igyál sokat, ne szerelmeskedj más leányával, feleségével, ne cifrázd magad, ne óhajts magadnak gazdagságot, áldjad azt, aki bánt, mégis csak kereskedünk, eszünk-iszunk, szerelmeskedünk, veszekedünk, pompázunk mind papostul együtt. *Igazság a természet s tévelygés a többi.*” — Nyilvánvalóan a pillanat diktálta az indulatos ki-szólást, de felettébb tanulságos a fogalom jelentése, használata szempontjából.

rabságot jelent számunkra. S hogy Younggal a polémia hangja tisztelettudóbb, óvatosabb, hogy a nyilvánvaló ellenézés dacára — hiszen lényegében ő is meg akarja „érzékenységétől fosztani” az emberi természetet —, nem is jut eszébe nevetség-ről beszélni, annak nem csupán az az oka, hogy az egész mű korszerű s izlésének is jobban megfelelő (tanul is belőle „preromantikus” fordulatokat), hanem mindenekelőtt az, hogy a Természettel szemben gyanakvóbb Bessenyeit látjuk, akinek így szükségképpen megváltozik a viszonya a „lelki ember”-hez, a „bölts”-höz is. A Természetet máshogy értékeli Bessenyei arca villan fel előttünk s ezt az arcot nem csupán gyanakvónak, de félelemtől eltorzultnak is látjuk.

A sztoikusokkal azért folyik pennacsata, mert meg akarják fosztani az emberi természetet érzékenységétől, az emberből ki akarják irtani az érzést, gyengességgé, bűnné akarják átminősíteni, ha valaki örömmel fogadja a Természet hatalmas és „édes” erejét. Az érzéketlen, csupa meggondolásból, fegyvelemből, és lemondásból álló „Világ tudó” így abszurdá válik Bessenyei előtt —, de a másik pillanatban a Természet félelmetes erő lesz, s ugyanilyen abszurdá válik előtte a hatalmának engedő ember is. „Érzékenység” szerint mindannyian egyformák vagyunk, egyformán uralkodnak rajtunk ösztöneink —, ezek alapján semmi nem különbözteti meg pl. a felnőttet és érzései, kívánásai után vakon szaladó gyermeket, minden minősítő érték eltűnik innen nézve az erkölcsi világból. „Ítéld már meg végre — kényszeríti példái után türelmetlenül olvasóját a tanulság levonására (*Emberi öröm, nagyság nyugalom* XXII. 186—196.) —, hogy e Világon indulat, érzékenység szerint, minden ember gyermek, és csak okoskodással, gondolkozással nagy. . .” A lélek „csak kísérője, segítője és nézője a testi szükségeknek, hogy azok-legalább renddel, mértékletesen elégtétessenek meg. Ha ezt el követi, bölts és leg nagyobb szolgálattát teszi, de hány ember van e Világon, ki minden indulatlyában, kívánságaiban mértékletes szokott lenni?” Így tör elő — hasonlóan nagy erővel — újra meg újra az újból és újból megtagadott, sztoikus fogantatású ideál: látszólag ugyanazt tartja eszménynek, amit Marcus Aureliusnál és Epiktétosznál megtagadott, s amellyel Young esetében kompromisszumot próbált kötni. Íme, egészen „tisztá” alakjában lép elénk: „Egy léleknek nagysága s emberi méltósága, abban áll csak, ha belső részeit titkolván, az ábrázaton tsendességet, vidámságot színel, mert hid el, hogy különben a testi érzékenységeknek szükségei, munkái a lelkieket meg győzik annyibul hogy akarmely részről essen testiséged fájdalomba vagy sebbe, lelkedet is sérti. Innen származik, hogy az ember csak okoskodással szokot nagy lenni, de érzéseibe mindenkor ostoba, együgyű, makats, nyughatatlan, tsufos természetű, alacsony, álhatatlan, nevetséges, gyenge, magának is alkalmatlan állat marad. . .”

Az ily módon elénk állított, a test vonzásainak ellenálló, a lélek „intaktságát” megőrző filozófus képe formálisan nem különbözik attól az eszménytől, amelyet a Bessenyei által megtagadott szerzők nyújtanak —, nagy, mondhatni korszakos fordulatot jelentő különbség van azonban abban, amit Bessenyei és vitapartneri számára jelent ez az ideál. Amott ez a fajta magatartás a *boldogság* alapfeltétele, a bölcs harmonikus, elégedett életviteléhez a lemondáson, az érzések kikapcsolásán (illetve alapos körülhatárolásán) át vezet csak út; emitt, Bessenyeinél pedig nagyságról, *méltóságról* vall, ha a filozófus „belső részeit titkolván, tsendességet, vidámságot színel”. Ő itt a boldogságról való lemondást vállalja a nagyság érdekében, míg azok szerint azért kell a világ bizonyos dolgairól lemondanunk, vágyainkat okosan irányítanunk, hogy boldogok lehessünk. S ezért is polemizál ő olyan erőteljes kitételekkel: ellenfelei, illetve hallgatóságos ellenfelei, — lebecsülván a természet erejét — minimális emberi programként idézik azt a példát, amelyet ő a szó igazi értelmében eszményként fog fel. Hiszen olyan hatalmas az érzés, a természet ereje! *A Holmi* egyik megindítóan szép és Bessenyeire annyira jellemző fejezetében (*Emberi szív* V. 36—48.) éppen erről panaszkodik a filozófus: „. . . úgy hanyattatom érzéseimtől, mintha semmiképpen sem tudnám, hogy mindennemű világi dolgaim hasonlatlanságok és hivalkodó árnyékok. . .”

Egyrészt a „néma Természet tsupa tekintetétől” megszerelmesedő, az érzéseket ünneplő, a hagyományos, *immár* közhelyes morált, a „bölts” hitel nélküli példáját megtagadó

Bessenyeit láthatjuk —, másrészt pedig azt, aki méltósággal, *immár* a filozófus fájdalmas lemondásával igyekszik elkülöníteni magát az érzései után szaladó „gyermek” s általában a többi, hétköznapi ember „alatsónságától.” A második alkotói periódus e lényeges folyamata, az eszménykeresés folyvást megújuló, permanens kalandja így menthetetlenül antinómiához vezet el —, hiszen vonzalmi éppen ellentétes irányúak, egymás ellen munkálnak. A „filozófus” ideálja — mert az érzések tisztelőjeként, a hagyományos morál tagadójaként kell gyakran ránéznie — nagyon könnyen összeolvad az eltaszított „bölc” képével, s vele együtt omlik szét; az „érzékenység” Rousseau-t idéző eszménye pedig — mert azt a többi emberrel szemben minősítő „méltóság” igénye felől is nézi — a lebecsült gyermekkel lesz azonos és ellenszenves színezetű. Az alakított eszmények, éppen azért, mert igényei számára egyoldalúak — hiszen vagy a méltóság vagy az „érzékenység” kielégítésére alkalmatlanok — így paradox módon kettős arcot öltenek: ideál jellegük mellé odatársulhat az egyoldalúság miatt fenyegető s minduntalan ellökött túlzásuk is —, a filozófus a megtagadott bölcsbe, a természet tisztelője és elfogadója pedig az utált gyermek képébe tűnik át.

S így állandó mozgásnak, nyugtalanságnak, folyvást ismétlődő vonzalom-váltásoknak vagyunk tanúi, amelyek ritmusában szemünk nem tud sem rendszert, sem pedig véglegesnek tetsző nyugvópontot találni —, Mefisztó, az egyoldalúság ördöge itt is hiába kínálja pillanatait. A Természet édességét érezve feledi a méltóságot, hogy azután olyan heroikus erőfeszítéssel tartsa távol magát az „alatsónság”-tól —, hogy a „Kövesd humoroddal a Természetet” parancsra, amelyet a „mord” bölc példája ellen hangoztat, visszatérjen a Természet bennünk dolgozó erején uralkodó okosság ünnepléséhez. Életelvei, tanácsai is híven tükrözik e tragikus feszültséget. Hiszen A *Holmi XXXVII.* részében (310—311), elítéli „ama” tudóst: „... Hiába önt bele a Természet jó alkalmatosságba kedvet, mert ő meg fojtja azt magába... hidj nekem, fordítsd hasznodra az életet mikor lehet — a mély elmélkedésbe kevés vigasság van...” De nem ő hangoztatja e másutt (XXII. 187.) igen határozottan s az iménti jótanáccsal éppen ellenkező irányba szaladva, hogy „... Azt a sok mérget, melly *életünket* lassan lassan *fogyasztja*, mind önnön *gyönyörűségeink* kedves virágjain szedegetjük magunkhoz...”³ S ez utóbbi gondolattal ugyan szerves összefüggésben van az a belátás, hogy „... El hidd nekem, hogy az emberek nem a valóságos boldogabb dolgokért fáradnak it a földön, hanem tsak a nagyobbakért, a fényesebbekért... Hány ember áldozza fel tellyes nyugodalmát, s lehető földi boldogságát, tsupán tsak azért, hogy fényeskedhessen” (188.) —, de mennyire szemben áll e bölc meggondolással a XVII. Rész (*Emberi érdem, szabadság, rabság* 199—125.) lényege. „... Mihent az emberi Természet, vagy az ember nagy dolgokban magáért nem munkálkodhatik: tsak mindig másért, alatsónnyá lész, él ostobául, s meg telik ravaszszággal, tsalárdsággal... A rabnak nem lehet ditsőségre való vágyódása... Nem lehet gazdagságra való vágyódása...” Hiszen: „... mi vitte a Rómaiakat? Úgy é a magok hasznának, dicsőségének keresése és kívánása.” Azaz: olyan vágyak tesznek nagygyá, amelyet a másik gondolatmenetben alaposan lebecsült olvasói előtt! — Csak néhány szembeötölő példát idéztünk, de a folytatás is megerősítené a tanulságot: a filozófusnak és az érzés (a Természet) tisztelőjének csatájából nem kerül ki végleges győztes. Mert a Természet édességének érzője előtt a filozófus mint mord bölc mutatkozik s a filozófus előtt együgyű gyermekként az érzékeny ember, de mind a kettő őriz olyat (s végső soron a vonzások között ezért nem lehet a tanulmányok világában választani), amit a másik képtelen: okosságot, a méltóság fölényét —, illetve az „érzékenységet”, a boldogságra való jog tudatát, az édes Természet hívó s el nem hallgatható szavát.

³ A szavakat azért húztuk alá, hogy szembeötölővé válják az elrejtett (de személyessé is alakított) Orczy-mondat: „A sok gyönyörűség fogyasztja éteket, ... Lásd: Szegény parasztnéhez beszéd. 1765. Költeményes holmi egy nagyságos elmétől. Posenban, 1787. 232.

E vázlatosan követett viaskodás problematikájának megjelenésére kell felfigyelnünk *A Holmi* esszéivel sejthetőleg párhuzamosan született vígjátékaiban is.⁴ *A Filozofus* és a *Lais* vagy az *erkölcsi makacs* ebből a szempontból is izgalmas, s annál is inkább, mert társadalmi környezetben láthatjuk azokat az erősen személyes ihletettséggel „öntükröző” hősokeket, akik szintén az érzés és a fegyelem fantomjaival küszködnek. Két főszereplője, Parménió és Lais egy vonatkozásban ugyanis feltétlenül közös jellemvonással rendelkezik: mindketten — Bessenyei szótára szerint — „okos” emberek, azaz, érzéseiket fegyelmezni tudó, illetve akaró, túltudatos lények, akik vagy gyanakodva, vagy pedig állandó gondolati készültséggel figyelik a természet bennük munkáló erejét, s készek a rögtöni visszavonulásra, mint Parménió, illetve — mint Lais — ki sem mozdulnak rezonőrőségük bástyái mögöl. A környezet azonban, amellyel a játékok során szembekerülnek, a világ, amelyben mozognak, igen nagymértékben különbözik egymástól —, s ebből az következik, hogy más színt, más minősítést kap a két ember fegyelmezettsége, lényeg szerint *azonos* viselkedése. Ily módon Bessenyei számára az elvont erkölcsi probléma bizonyos értelemben el is veszti absztrakt s ezért ellentmondásai köréből kibonthatatlan jellegét.

Laist, a „kis-asszony stoikus”-t — bár kétségtelen fölényvel nézett, de — ellenséges, idegen világ veszi körül, legalábbis így érzik a szereplők, különösen a hősnő. „... A világot, tudod, a szokás vezeti. / Amit ma felszentel, holnap kineveti, / Össze vissza forog kívánságai-
val...” — így szól „belépő”-jének egyik lényeges mondata. (I. 1.) „... A világ felettünk / Ki terjedt hatalom és gyenge életünk. . . Ki nem nevezhetjük, mivel ránk se tekint / S örömet, keservet szívünkre vakon hint. . .” — ismétli meg a II. játék harmadik esetében. „... a világ mindent csak szokásnak veszen / S gyakran mint a kinek esze nincs, úgy teszen. . .” — az ilyenfajta ítéletek a játék egyik legállandóbb motívumát alkotják. Itt, ebben a környezetben, pontosabban: az ilyennek látott világban kell a fegyelmezett fölény, amelyet nem csak lehetővé, de biztonságossá is tesz Lais helyzete („van pénze, de szépséggel is bír / Az ilyen szűz, tudod, kérők után nem sír”) és mindenkinél magasabbrendű szellemi adottságai. S úgy látszik, hogy Bessenyei számára Lais alakja mindenekelőtt lehetőséget jelent, hogy végigélje az „okosság” örömet, amely éppen az ellenséges, közömbös, kiismerhetetlen világgal szembeni fölényben van —, a vígjáték könnyed légkörében annak a tragikusnak látott „nagy ember”-nek magatartását öltheti — derűsebb változatban — magára, amelyet *A Holmijában* a „kotnyeles”-sel állít szembe.

„Az ilyen embereket . . . soha tökéletesen ki nem tanulhatják . . . Azt az egyet mindenfelé megtudják, hogy nagy lelke van, de annak határát, tüzélyát s legérzékenyebb dolgokról való bizonyos értelmekeket, nehéz ismerni, vagy bizonyosan egy részre határozni. . .”
(*A Holmi*, XIX. 134.)

„... a ki mindent ki monnd, tsak magát gátolja.
A leányságnak is vannak ugrásai,
Titkos örvényei s rejtek állásai,
Minden okosnak van eltitkolt értelme. . .”
(*Lais*, II. 4.)

Lais az „okosság”-nak, a természetet gyanakvóan néző filozófus-ideálnak egyik megtestesítője —, csak hogy ezzel Bessenyei olyan feltételeket teremtett, hogy többé már nem tudja megfelelő esztétikai-műfaji mederben tartani művét. Hiszen abból, hogy oly kedvező helyzet-

⁴ Már itt meg kell említenünk néhány olyan mozzanatot, amelyek a fiatal Bessenyei és az 1810-es évek nagy alkotói közötti párhuzamos vonásokra figyelmeztetnek. A „belső részeit” titkoló filozófus magatartása pl. Berzsenyi — Horváth János által kifejtett — „lelki valóságá”-ra emlékeztet bennünket, hiszen őrá is jellemző „... a bölcsen vállalt fájdalom, melyet ama külszínért [ti. a klasszikus harmónia látszatáért, a férfias „méltóságért”] váltságul fizet.” Vö. HORVÁTH JÁNOS: Egy fejezet a magyar irodalmi izlés történetéből. Berzsenyi Dániel. Tanulmányok. Bp. 1956. 144. — A szóban forgó problematika (e vázlatban ugyan nem érintett) ismeretelméleti oldala pedig a kanti racionalizmus átmeneti birtokbavételéért küzdő Kölcsy

ben lévő hőseivel együtt éli e magatartás örömét, egy *ilyen* azonosulásból az is következik, hogy ő, illetve filozófus én-je lép minduntalan a leányalak helyébe: a hős egységét a vígjátékon *belül* hiába keressük —, azt azon kívül, alkotója lelkében tudjuk megtalálni csupán. A kisasszonyt természetes érzései — Kukulini és Hippodon ellenében — már a játék kezdetén Pelosishoz vonzzák, de Bessenyei számára ez kevés: az érzés, az eredendően is józan vonzalom fölé odaerőszakolja még a megdondolás nem különösebben illő, tulajdonképpen felesleges filozófusi ornátusát; a választást józan meditációval kell végkép hitelesíteni. Laisnak kötelező az okosság, mert veszély fenyegeti — amely azonban az adott helyzetben felettébb elvont, „elvi” veszélynek érződik: „A tűz (ti. a szerelem) elenyészik s ez lesz állandóság.”

Jellemző is a játék hangvételére, hogy itt a *Természet* kiszámíthatatlan, ellenséges fogalom —, a kedvenc, aki korán, már a második játék negyedik esetében megkapja a biztatást, Pelosis, úgy vall szerelmet („Ösztön és természet *hatalmában nincsen* / Ennek lántza között ülünk mint Bilintsen”), hogy imádoztját csak pillanatnyi érzései felől biztosítja. S ez a kitétel, amely természetesen meglehetősen diplomáciai balfogás egy „gazdag lány”-nak udvarló „szegény legény” részéről, pontosan úgy hat, mintha közben az általunk korábbinak vélt Bessenyei mű, a *Természet* rendje egyik fejezetének summája járna a fejében: „Az érzésnek, történeteknek, léleknek szabadsága okozzák, hogy az ember önnön *hatalmában nintsen* és magáról önnön javát és gyönyörűségeit kivévn semmiben másnak állandóságot nem ígérhet s nem fogadhat. . .” A természettel szemben éppen ellenséges viszonyban lévő Bessenyei sűg itt szereplője fölébe, aki nagyon híven ismételi. Tényleg, honnan tudja ő, hogy mindig Laisban fogja megelni gyönyörűségét? Dehát éppen ebben nem biztos Lais sem, viszont okos és látja: ahhoz, hogy boldog asszony lehessen, nem elég egy férfi szerelmét megnyerni —, biztosítania kell a maga számára az *egész* férfit; nem csupán szerelmi vágyát, de egyéb érzéseit, ösztöneit is rabul kell ejteni. Kukulini végtelenen kulturálatlan (meg is verné asszonyát) s ráadásul — gazdag, Hippodon bár rokonszenves, de elég hatalmas ahhoz, hogy ha a „tűz elenyészik”, unt feleségét vidéki kastélyába dugja. Lényegében ezért — józan érzéseit okossággal tetézve, amely így menthetetlenül okoskodás — választja Pelosist: mintegy „megveszi” az érdemdús, művelt fiatalembert, aki szegény s így ő, a gazdag nem lesz mellette kiszolgáltatott.

Lais alakját alkotójának a természettől-világtól féltő, fegyelem- és okosság-tisztelő hangulata túlterheli, de a „makacs” kisasszony éppen ezért nagyon világosan példázza a tanulságot: legyünk nagyon óvatosak érzéseinkkel szemben, legyünk fegyelmezettek, ne adjuk oda magunkat a pillanatnak. Hősnőjét közömbös-ellenséges világ veszi körül —, viszont mennyire más az a környezet, amelyben Lais bátyját (hiszen vérszerintibb vele a kapcsolat, mint Angylikával), Parméniót láthatjuk. Egy képzel, a bécsi „Théâtre Français” színészei által annyit játszott század eleji „comédie”-k klímája után képzel szalonélet melege, amelyet Bessenyei

töprengéseiből anticipál —, annak egyik, 1809 őszén lejegyzett s igen fontos lépést jelentő gondolata kísértetiesen rímel a három évtizeddel korábban meditáló filozófus „Egy professorhoz” intézett, s nyilvánvalóan a dogmatikus Ész-szel tiszteletlenkedő kérdésfelvetésével.

Kölcsey:

„S ha az *érzések* az ésszel, a tapasztalás az *okoskodással* ellenkezni látszanak, vagy valóban ellenkeznek (mellyet megmutatni nem volna nehéz), *mellyiket kell a kettő közül inkább követni?*”

Bessenyei:

[Lock, Volfius] „...el nem végezhetik a természetben, hogy *érezéstől* vonattatik-e az *okoskodás* mindenkor, vagy szüntelen okoskodás vezérli az érzést; és hogy ezek *között* *hatalmát* melyik *gyakorolja jobban* s többször a másik felett.”

Kölcsey gondolatát idézi SZAUDEK JÓZSEF: Kölcsey, Kant és a görög filozófia c. tanulmányában. A romantika útján. Bp. 1961. 172. —, a Bessenyei idézet helye: Egy professorhoz. Bessenyei György Társasága. (Magyar Irodalmi Ritkaságok. 53.) 38.

haza, Magyarországra álmodik át: fanyar-fájdalmas előszava, de Pontyi figurája („igaz magyar”) is erre vall. E darab légkörét Bessenyei kellemesnek, otthonosnak érzi — bensőséges örömmel rendez be a színpadot. A kritikai vonatkozásokban, a bírálóat hangjaiban sem azt kell lényegesnek éreznünk, hogy realitásokra vonatkoznak, sokkal inkább azt, hogy általuk olyan írói magatartásnak bukkan fel vágyképe, amelyet annyira szívesen képviselne a magyarokról író filozófus: csiszolgatni, egy olyan világot, ahol nagy vonalakban minden rendben van. S hogyan érezhetne ő rendben lévőnek mindent, amikor a hazai ég alatt a század kifinomult francia szalonéletének mását láthatja, olyan életet, ahol pl. Pontyi — *különc*, ellentétben a tényleges valósággal, ahol vad és agresszív s egyáltalán nem Pontyiszerű Pontyik tömege dühíthette. Szeretné, ha *csak* azt kritizálhatná, amit kritizál —, így a vígjáték bíráló-szatirikus tendenciájának tárgyai valahogy vágyképeknek is mutatkoznak. Parmenió, Pontyi és a fiatalok egymás jellemének, intellektusának tökéletlenségeit köszörfilgetik —, ez a társadalom mintegy „öntisztító” folyamatban van. S Bessenyei rokonszenve egyformán árad mindenkire, még Pontyira is, pedig műveletlensége miatt ő a legsúlyosabban vétkes: józan emberi érzései, természetessége jónéhányszor mégis Parmenió mellé emelik. A fiatalok vidám társaságát is jóleső mosollyal nézi, teljes joggal fedezi fel a róluk rajzolt kép mögött Szauder József⁵ a Magyar Néző ismeretes gondolatát: a módi és az erkölcs nincsenek ellentétben egymással. Ugyanakkor viszont nem felhő nélküli a roppant műveltségű, a társaságból emberileg is magasan kiemelkedő Parmenió láttatása sem, magányos, rokonszenves alakja nem nélkülöz bizonyos „mord”-ságot, fegyelmezettsége mintha *A Holmiban* kritikával emlegetett tudós élet-idegenségét idézné.

De nem erről van szó: eszményként állítja őt elének alkotója, csak — olyan világot fest köréje, amely nem csupán kiemeli a filozófus szép emberi jellemvonásait, hanem az ironia szeretetteljes, de mosolyt ébresztő sugárzását is bocsátja karakterére. A filozófus eszményi alakja olyan helyzetben van, hogy értékes tulajdonságai közül egy, nevezetesen a fegyelem, lényegében feleslegessé válik. A mosolyban, amellyel őt játékbeli útjának bizonyos pillanataiban kíséri, nincs kritika, hanem — s ezt igen fontosnak kell tartanunk — mintegy a feloldozás megkönnyebbülése; hőse körül azért látjuk a derű fényeit, mert ő későn veszi észre azt, amit a néző már korábban felfedezhetett: itt nem kell félni az érzésektől (az „alatlanság”-tól), hiszen nem az a világ veszi körül, mint Laist. A természet ereje itt nem ellenséges hatalom, Eresztra szalonjában az érzés magasztaltatik fel! Tömegével halljuk a játék során elhangzó kitételeket, amelyekben a Természetet imádják, az érzést ünneplik, sőt (s ez nagyon árulkodó) ökonómiátlan, a cselekmény szempontjából felesleges, a szerkezetet megterhelő, külön párbeszédet iktat be Bessenyei csupán azért, hogy valamelyik fiatal párnak meghallgathassuk a „dicső természet”-ről, az érzés, a szerelem csodálatos hatalmáról szóló áradozását.

A Természet hatalma óriási, de itt nem csupán hatalmas, hanem rokonszenves erő: boldogságra invitáló kellemes rabság. S Parmenió is boldog akár lenni (és *itt* lehet is) —, Bessenyei könnyed mozdulattal még azokat a filozófusi- „szakmai” gondokat is félretolja útjából, amelyek pedig éppen az ő legszemélyesebb gondjai is. Hőstét, mikor bejelenti a világ megismerését célzó erőfeszítéseinek csődjét, az izgatja, hogy „szeretne szeretni” s tétélei közül is éppen az marad meg igazán biztosan korábról („a filozófia nincs természet ellen”), amelynek mindössze elvi jelentősége lehetett az „ízetlen, bűzetlen, komor állat” számára —, hogy Angyelika vaskos jellemzését idézzük a szerelem előtti Parmenióra. A végső szó pedig Angyelikáé, aki kísérteties pontossággal éppen abba a problémába szúr, ott döfi meg; (illetve döfne meg, ha igazán jelen lenne) a filozófiába merült Bessenyeit, amelynek eldöntésére ő a legtöbb időt s energiát fordította s fogja még fordítani: „... Nagy bajuk van a világba az olyan embereknek, kik mindent akarnának tudni: *mitsoda a szív, mitsoda a lélek*. Egyik érez, mondják, a másik gondol. *Mi hát az érzés, s mi a gondolat?* Nem tudom. Akarmeddig okoskodnak

⁵ Útmutató megjegyzése: A magyar irodalom története III. Bp. 1965. 36.

is az emberek, utoljára minden dolog végén csak a jön ki: nem tudom. Ezért a nemtudomért nem szükség annyit fáradni s a betegségig okoskodni. . .” Közben a már fülíg szerelmes Parmenió Ticiussal elvonul, hogy kiderítse: „ha a természet bennünk szeret, mitsoda, veszedelem e vagy boldogság?” A diadalmas Angyelika idézett mondatai kísérik le őt a színről —, *A Holmiban* jórésze vonul vele. A közönség mosolyog s bizonyára mosolygott Bessenyei is, hiszen — emlékezünk — ő írta le vagy fogja hamarosan leírni: „. . . mihent egyet lépsz fére a Természet szokot utytyából magadtul, mindjárt neveltségé lészel. . .”

Ne rójuk meg őt ezért: az irónia végső soron egy búskomoly, gondjait feladni mégsem tudó ember alakja köré von fényárnyjátékot — s benne éppen a megoldás egy lehetőségének megkönnyebbült tudomásulvétele csillog. A filozófus könyvei közül a „világba ment szeretni”, s olyan világot talált, ahol — lehet. A test és lélek viszonyán töprengő, s ennek folyamán egy modern, valóban felvilágosult, emberképet kialakító Bessenyei ezért — mondhatni: örömeben — felejtí el gyötrő problémáit. Már bizonyára érzi, hogy nem kizárólag a filozófia felől keresheti a megnyugvást, már talán tudja is, amit *A Holmiban* majd többször és kedvvel mond ki: „a tselekvéshez képest a gondolat csak álom. . .” Mert hogy a játék világában ilyen nyugodtan érvényesülhet a minduntalan fékentartani kívánt „daimon”, az érzés, a természet máskor és más helyen oly félelmetes ereje, hogy az egyébkor annyira tisztelt, szinte az ember volttal egyjelentésűnek tartott fegyelem-méltóság igény alól itt egy bizonyos fajta boldog öniróniával felmenti magát, hogy egyik alapproblémáját („Mi hát az érzés s mi a gondolat?”) egy „csélcsap állat” által vonja a derű körébe —, mindennek van egy nélkülözhetetlen alapfeltétele, amely szinte tételeken át sugárzik felénk a darabból, meg is határozván az itteni világ leglényegesebb jellemzőjét. Ez pedig elsősorban a vigjáték világában „dúló” szerelmek jellegében érhető tetten, annak a szenvedélynek minőségében, amely egymáshoz kapcsolja az itteni fiatalokat. Az „érdem”-be, az „erkölcs”-be szeretnek itt bele előbb, a „leverettetés”, az érzés néha szégyenkezve bevallott diadala már a másik morális kiválósága előtt következik be: a természet annyira hatalmasnak látott és érzett erejét igen kiváló erkölcsi tulajdonságok — mondhatjuk így — szabadítják el. Mielőtt eláradna hát a roppant erejű szenvedély, már lényegében kordába is van fogva, kulturált világban járunk, ahol az érzés vadállatja nyugodtan szabadon engedhető: egy láthatatlan Le Nôtre kert kiszabott, erős sövényekkel kerített útjain futkoshat csupán.

A mi filozófusunk fájdalma azonban éppen az, hogy „Parmenió nem lehetek, hogy magamra találjak” —, ez a világ, a „gyermek” és a „bölcs”, az öröm és méltóság — s lépünk egy kicsit előbbre — a szabadság és rend antinómiáját feloldó világ nem létezik. A kulcsot azonban — úgy látszik — megtalálta hozzá: *a kultúrát*.

Биро Ференц

«ПРИРОДА» И «ФИЛОСОФ»

Статья служит новой точкой зрения к интерпретации Дьёрдя Бешеней, выдающейся личности в венгерской литературе в эпохе просвещения. Указывает на то отношение полное напряженности, которое связывает с «легальной» того века моралью сохраняющей неостойческие тенденции и указывает на то, что источник напряжения в венгерской реляции является совсем новым понятием откликающимся на основные тезисы сенсуалистической этики столетия, в мышлении появление «Природа». Антиномии произведений эссе под названием «Вещь» (1779) отражаются и в комедиях (*Философ, Лаис или моральный упрямец*), написанных во второй половине 1770 годах, и создав идеал поведения «философа», дает понять (не о решения а) о возможности развязки антиномии в образе желания одного культурного общества. А это ведёт к созданию программных очерков эпохального значения (*Венгерство, Благочестивое намерение*).